

УДК 352.07

<https://orcid.org/0000-0002-7457-1792><https://orcid.org/0000-0002-7853-1405><http://doi.org/10.5281/zenodo.1295096>**Ю. В. Зайончковський, О. М. Осіпов**

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Розглянуто проблему наукового висвітлення механізму формування політичних інститутів. Показано, що в основі більшості сучасних наукових підходів до розуміння цього механізму лежить неоінституційний підхід. У його рамках політична сфера розглядається як мережа відносин панування-підкорення, заснована на динамічному балансі ресурсного забезпечення акторів.

Звідси генеза політичних інститутів постає як нормативне відображення конкурентної боротьби ресурсозабезпечених груп за політичне домінування та утримання владних позицій.

Ключові слова: політичні інститути, суб'єкти політики, ресурсозабезпечені групи.

Ю. В. Зайончковский, А. М. Осипов

МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Рассмотрена проблема научного освещения механизма формирования политических институтов. Показано, что в основе большинства современных научных подходов к пониманию этого механизма лежит неоинституциональный подход. В его рамках политическая сфера рассматривается как сеть отношений господства-подчинения, основанная на динамическом балансе ресурсного обеспечения акторов.

Отсюда генезис политических институтов выступает как нормативное отражение конкурентной борьбы ресурсообеспеченных групп за политическое доминирование и удержание властных позиций.

Ключевые слова: политические институты, субъекты политики, ресурсообеспеченные группы.

Y. Zayonchkovsky, O. Osipov

THE MECHANISM OF FORMATION OF POLITICAL INSTITUTIONS IN THE SCIENTIFIC LITERATURE

The problem of scientific coverage of the mechanism of formation of political institutes is considered. It is shown that the basis of most modern scientific approaches to understanding this mechanism is the neo-institutional approach. Within this framework, the political sphere is regarded as a network of domination-subjugation relations, based on the dynamic balance of resource support for actors.

Hence, the genesis of political institutions appears as a normative reflection of the competitive struggle of resource-rich groups for political dominance and maintenance of power positions. Further research in the field of studying the causes of social inefficiency of political

institutions should be conducted precisely based on methodologies that take into account the factor of competition for the redistribution of public resources.

Key words: *political institutions, policy subjects, resource-rich groups.*

Постановка проблеми. Проблема механізму створення та діяльності політичних інститутів традиційно є однією з найбільш досліджуваних у політичній науці та однією з найбільш обговорюваних у політичному середовищі. Великий масив наукової літератури з даного питання ставить перед науковцями завдання розгляду та систематизації основних напрямків цих досліджень.

Аналіз актуальних досліджень. Значний вплив у дослідження процесу створення та діяльності політичних інститутів внесли зарубіжні дослідники О. Вільямсон, У. Гамільтон, Л. Гурвич, Е. Дюркгейм, О. Зазнаєв, С. Кірдіна, Р. Коуз, А. Лейпхарт, Дж. Марч, Р. Мертон, Т. Мітчелл, Дж. Найт, Д. Норт, Й. Ольсен, М. Оріу, Т. Парсонс, В. Райкер, В. Ранделл, Б. Ротстайн, Л. Свазанд, Т. Скокпол, Р. Тейлор, С. Хантінгтон, П. Холл, Дж. Цебеліс, Ф. Шарпф. Вагоме значення для визначення стратегій дослідження мають праці українських науковців (О. Воронянський, І. Денисенко, О. Лазор, А. Лясота, М. Примуш, О. Стогова та ін.).

Дана стаття ставить за мету розглянути проблему наукового висвітлення механізму формування політичних інститутів.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що вся сучасна політична наука починалася саме з дослідження інститутів держави. Ще на початку минулого сторіччя вона сприймалась насамперед саме як «державознавство». І навіть незважаючи на всі намагання ряду дослідників вийти поза рамки суто нормативно-юридичних форм аналізу, тогочасна політологія довгий час розглядала політичний процес як похідний від політичних, переважно державних інститутів. Згодом класична традиція вивчення формально-юридичних зовнішніх характеристик політичного інституту як цілого була доповнена розглядом його внутрішніх елементів, але у руслі тієї ж концепції. Цей «класичний» інституціоналізм репрезентовано у дослідженнях В. Вільсона, Дж. Брюса, Т. Коула, Г. Картер, К. Фрідріха та

інших. У якості домінуючої методологічної системи політичних досліджень він проіснував фактично аж до початку 1950-х років [7].

У 1980-ті роки спостерігається відродження дослідницького інтересу до інституціонального підходу, та він знов посідає лідируючі позиції, хоча вже на нових засадах та під новою назвою неoinституціоналізму. В основі неoinституціоналізму лежать дві базові тези. По-перше, що політичні інститути мають значення (*institutions matter*) і, по-друге, що вони піддаються аналізу за допомогою понять і методів, вироблених економічною наукою. Неoinституціоналізм відмовляється від спрощеного підходу «класичного» інституціоналізму, з яким взаємодія політичних акторів здійснюється раціонально, згідно встановлених інституційних норм, які підлягають неухильному виконанню всіма учасниками політичного процесу. Фактично це занурювало політичний аналіз в інституційний вакуум, перетворювало інститути в нейтральний фактор, що не заслуговує на спеціальну увагу. Неoinституціоналісти підкреслюють, що в дійсності інституційні норми ніколи не бувають повністю визначені і абсолютно надійно захищені, а діяльність акторів носить лише «умовно раціональний характер» [10]. Звідси для аналізу самого процесу формування інститутів актуальними стають положення теорії ігор та теорії раціонального вибору.

У рамках теорії раціонального вибору проблему формування політичних інститутів розглядали Р. Аксельрод, Д. Норт Р. Пірс, К. Шепсл. На загальносуспільних аспектах політичних інститутів акцентували увагу Б. Ротстайн, Дж. Марч і Й. Ольсен. На взаємопов'язаність процесів, що відбуваються в політичній, економічній та соціокультурній сферах суспільного життя, вказував І. Валлерстайн [3, с. 109].

Особливу актуальність вивченню політичних інститутів надала концепція демократичного транзиту, в рамках якої описувалися перспективи переходу «посттоталітарних» країн колишнього соціалістичного табору на рівень демократичної системи влади. Дана концепція передбачає, що саме політичні

інститути демократичного, західного зразка є базисом переходу від економічно неефективного тоталітаризму до ефективної демократії [8].

Вітчизняна політична наука розглядає проблематику формування політичних інститутів в основному в руслі концепції демократичного транзиту, пов'язуючи неефективність перенесених у політичну площину сучасної України західних політичних інститутів з її «комуністично-тоталітарним» минулим. В якості причин цієї неефективності як у науковій літературі, так і в політичній риторичі прийнято називати моральну і політичну незрілість пострадянського українського суспільства, відсутність сформованої нації, слабкість або навіть відсутність національних еліт, консенсусу між цими елітами, невміння еліт використовувати нехарактерні для пострадянського суспільства демократичні інститути західного зразка а також сформувати національну ідею як стратегію досягнення національних інтересів [15].

Як відзначає вітчизняний дослідник О. Воронянський, такий підхід уже за визначенням не може бути придатним для аналізу політичної дійсності, оскільки він:

- фактично визнає глибоку соціальну вкоріненість радянської системи (що є нонсенсом після факту її розвалу);

- інсталує на радянське суспільство такі нехарактерні для нього явища як тотальна корумпованість державного апарату, пряме поза інституційне втручання бізнес-еліт у процеси прийняття та реалізації політичних рішень, неспроможність політичних еліт до вироблення стратегії розвитку країни та до узгоджених дій взагалі тощо;

- пояснює неефективність засобів, що мають виконати вирішальну роль у трансформації системи, недоліками не засобів, а самої системи, яку ці засоби покликані змінити [6].

Необхідно відмітити, що ряд вітчизняних дослідників почали звертати увагу на такі важливі фактори становлення політичних інститутів як конкурентна боротьба фінансово-промислових груп за політичне домінування та необхідність підтримання привілеїв еліти. Так, аналіз впливу фінансово-

політичних груп на соціально-економічні та політичні процеси у державах перехідного типу подано у дослідженні сучасного вітчизняного науковця І. Рейтеровича. Зокрема він констатує, що в Україні ще й досі не відбулося відходу цих груп від політики прямого втручання в політико-економічні процеси та кулуарного лобіювання інтересів, а основні вектори розвитку країни визначає саме великий капітал [12, с. 11]. Вплив інтересів бізнес-груп на формування окремих елементів вітчизняної інституційної системи та структуру тіньової економіки в Україні прослідковує й К. Швабій. О. Воронянський розглядає механізм формування політичних інститутів у контексті конкурентної боротьби еліт за доступ до суспільних ресурсів та контроль над їх розподілом [5].

Мейнстрімом сучасної «західної» політичної науки є уявлення про те, що реальними суб'єктами політики виступають лише ті актори, які змогли створити достатню для конкуренції за владу та впливу на прийняття політичних рішень концентрацію ресурсів. Причому в сучасному постіндустріальному світі змогу сконцентрувати відповідний обсяг ресурсів має лише його незначна (не більше за декілька відсотків) меншість. Цей факт відображено в багатьох теоретичних розробках, що розглядають різні аспекти і різні рівні відносин залежності – наприклад, у концепції ресурсної залежності організацій в теорії менеджменту, теорії соціального обміну та макроекономічній теорії залежності країн Третього світу. У доповіді Гельсінського Міжнародного науково-дослідницького інституту економіки розвитку при Університеті ООН за 2006 рік, присвяченому розподілу особистої власності, відмічається, що 40% приватної власності в масштабах планети зосереджено в руках 1% її повнолітніх жителів. При цьому, за даними доповіді, 85% світового багатства належить 10% населення, у той час як на частку половини жителів планети припадає лише 1% власності [16].

Дослідники відмічають, що нерівний доступ до економічних ресурсів створює систему статусних відмінностей між людьми, забезпечуючи владні переваги одним і ставлячи в залежне становище інших. «Економічній системі

внутрішньо належить тенденція генерувати всередині себе структуру влади, тобто конституювати форму соціальної влади» [18]. Ці владні переваги поширюються не тільки на власне економічні ресурси, але і забезпечують розпоряднику ресурсів широкі можливості соціального контролю, можливість здійснення цієї влади в політичному контексті. Владні переваги можуть представляти інструментальну цінність, полегшуючи доступ до інших ресурсів — соціальним, культурним, політичним. Це відображає здатність економічних ресурсів конвертуватися в інші види ресурсів. Так, російські дослідники П. Бурдье і В. Радаєв [2; 11] відмічають, що саме наявність економічного капіталу визначає кількість і якість інших ресурсів. Тому політичні інститути виступають як засоби закріплення відносин особистої залежності та позаекономічного примусу, «зрощування» політичної влади та економічного панування.

Враховуючи, що рівень концентрації ресурсів прямо пропорційний концентрації влади, система політико-правових інститутів відсікає більшість суспільства від доступу до політичної влади і створює передумови політичної залежності від політично суб'єктної меншості. Причому, як відмічає І. Валлерстайн, «процес перетікання економічної влади в державну і навпаки утворює замкнутий цикл» [4].

Залежно від співвідношення витрат на боротьбу та переваг від її результатів стратегія домінуючого суб'єкта при цьому, як правило, полягає або в придушенні конкурентів аж до їх ліквідації чи витиснення з поля політичної боротьби, або у використанні їх статусів і ресурсної бази на своїх умовах в обмін на право участі в підготовці (але ніяк не в затвердженні) політичних рішень. При нестійкій рівновазі між конкуруючими угрупованнями, яка супроводжується поперемінним приходом їх до влади, політичні інститути можуть закріплювати гарантії участі у процесі впливу на прийняття державних рішень для суб'єктів, тимчасово усунутих від державної влади, створюючи для них можливість знов-таки тимчасового повернення на владні позиції у майбутньому. Завдяки такому процесу циркуляції елітних угруповань в полі

державної влади у суспільній свідомості створюється ілюзія конкуренції носіїв альтернативних політичних ідей та концепцій суспільного розвитку. Одночасно відбувається маргіналізація та витискування на периферію масової політичної свідомості потенційно конкурентних ідеологій та стратегій суспільного розвитку, несумісних із тим порядком перерозподілу, який існує в даному суспільстві [9].

І. Рейтерович, зазначає, що на сьогодні конкуренція між фінансово-промисловими групами є одним з найважливіших чинників відтворення влади в Україні, при чому надмірне загострення боротьби часто призводить до взаємного ослаблення [12, с. 14].

Регулювання взаємовідносин між реальними суб'єктами політики з приводу перерозподілу передбачає існування як формальної, так і неформальної (тіньової) інституційних систем. Перша з них у вирішенні проблемних питань головну роль відводить законодавству і спеціально створеним політико-правовим інституціям (саме прагнення унормувати навіть апріорно неформальні відносини призвело до інституціювання лобізму в англо-саксонській правовій системі). У рамках другої на перший план виходять персональні зв'язки, що не передбачені державно-правовими нормативними актами. Як відмічають відомі американські дослідники Г. Алмонд, Дж. Пауелл, К. Стром та Р. Далтон, «у сучасних країнах персональні знайомства зазвичай особливо дбайливо культивуються. У Вашингтоні професія радника з питань доступу до політичних діячів, обслуговуючого групи інтересів та окремих індивідів, стає все більш прибутковою (і все активніше регулюється урядом). Подібною діяльністю часто займаються колишні державні чиновники, які використовують особисті зв'язки в уряді в інтересах своїх клієнтів-лобістів» [1].

Констатація сутності політичних інститутів як інструменту внутрішньо елітних домовленостей вже стала надбанням західної політичної науки. Так, Девід Гарві доходить висновку щодо суттєвого зростання впливу «корпоративних груп» на внутрішню політику держав та міжнародні відносини [13, с. 46]. Сутністю західної системи політичних інститутів дослідник вважає

юридичне маніпулювання, за допомогою якого права великих корпорацій та пересічних людей нібито вирівнюються. Ті ж самі тенденції еволюції західної демократії відзначає й Ноам Хомський. За його оцінкою завдяки втіленню у життя неоліберальних інститутів відносно невелика за чисельністю група людей отримує та всіляко намагається використати можливість поставити під контроль більшу частину суспільного життя, результатом чого стала безпрецедентна концентрація влади обмеженого кола фінансово-промислових груп. До цього ж робиться це задля збільшення власної вигоди, керуючись суто власними приватними інтересами [14, с. 9].

У цілому констатувати, що система стримувань і противаг, яка вибудовується в процесі конкуренції політичних еліт при нестійкій рівновазі їх ресурсного забезпечення, слугує конкретній меті – підтримці рівноваги статусів суб'єктів конкуренції при мінімізації затрат на протистояння. Саме цим і визначається основна функція системи політичних інститутів. Тому жодний політичний інститут не є утворенням, що слугує абстрактному суспільному благу. Як відмічає Д. Норт, «інститути ... далеко не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними; інститути ... створюються скоріше для того, щоб служити інтересам тих, хто займає позиції, що дозволяють впливати на формування нових правил» [17, р. 9].

Висновки і перспективи подальших досліджень. У цілому навіть побіжний аналіз механізму формування політичних інститутів дозволяє зробити наступні висновки. Конфігурація системи політичних інститутів визначається в результаті конкурентного впливу на суспільні відносини з боку реальних суб'єктів політики, що захищають свої різноспрямовані інтереси, не завжди враховуючи інтереси більшості суспільства. Політичні інститути завжди носять конкретно-історичний характер, відображають існуючі політико-економічні відносини у визначеному суспільстві на даний момент співвідношення сил акторів.

Подальші дослідження у галузі вивчення причин соціальної неефективності політичних інституцій доцільно проводити саме з урахуванням

методологій, які враховують фактор конкурентної боротьби за перерозподіл суспільних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г. Артикуляция интересов [Электронный ресурс] / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. – Режим доступа: <http://pravroz.ru/almond-articulation>
2. Бурдые П. Формы капитала [Электронный ресурс] / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 5. – Режим доступа: <http://www.ecs-soc.msses.ru/pdf7ecsoc012.pdf>
3. Валлерстайн И. Миров-системный анализ / И. Валлерстайн // Время мира: альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций / [под ред. Н. С. Розова]. – Новосибирск, 1998. – Вып. 1. – С. 105–123.
4. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 434 с.
5. Воронянський О. В. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : Збірка наукових праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – 2014. – № 1. – С. 15–28.
6. Воронянський О. В. Проблема формування політичних інститутів у контексті конкурентної боротьби еліт / О. В. Воронянський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. – 2012. – № 1013. – Вип. 21. – С. 75–79.
7. Денисенко І. Д. Теорія соціального простору: евристичний потенціал щодо соціально-політичних досліджень / І. Д. Денисенко // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : Збірка наукових праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – 2015. – № 2 (2). – С. 27–37.
8. Денисенко І. Д. Проблемне поле методології політичних досліджень / І. Д. Денисенко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків : Право, 2010. – № 5. – С. 116–124.
9. Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки / О. В. Воронянський, С. Є. Євсєєв, Ю. В. Журавльов, Ю. В. Зайончковський [та ін.]. – Харків: «Міськдрук», ХНТУСГ імені Петра Василенка; ХНУБА, 2017. – 284 с.
10. Политическая наука: новые направления / [под ред. Р. И. Гудина, Х. Д. Клингемана]. – М.: Вече, 1999. – 743 с.
11. Радаев В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертации XЭлектронний ресурс / В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 4. – Режим доступа: http://www.ecs-soc.msses.ru/pdf/ecsoc_t3n4.pdf
12. Рейтерович І. В. Політичний вимір діяльності фінансово-політичних груп у державах перехідного типу : автореферат дис... канд. політ. наук (23. 00. 04: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України) / І. В. Рейтерович. – Київ, 2008. – 21 с.
13. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Д. Харви ; [пер. с англ. Н. С. Брагиной]. – М.: Поколение, 2007. – 288 с.
14. Хомский Н. Прибыль на людях. Неолиберализм и мировой порядок / Н. Хомский; [пер. с англ. Б. М. Скуратова]. – М.: Праксис, 2002. – 256 с.
15. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – № 6. – С. 8–28.
16. B-port.com [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.b-port.com/news/item/7129.html>
17. North D. Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance / D. North. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 160 p.
18. Poggi G. Forms of Power / G. Poggi. – Cambridge: Polity Press, 2001. – 136 p.